

Ю. С. ШЕМШУЧЕНКО,
академік НАН України;
І. Б. УСЕНКО,
професор

**ЮРИДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СИСТЕМІ
УАН – ВУАН (1918–1941 рр.)
ДО 100-РІЧЧЯ НАН УКРАЇНИ**

У листопаді ц. р. наукова громадськість України відзначатиме 100-літній ювілей Національної академії наук. Ідея утворення Академії належала видатному українському правознавцю Миколі Прокоповичу Василенку і була підтримана В. І. Вернадським. Зайнявши у 1918 р. посаду міністра освіти і мистецтв в уряді гетьмана П. Скоропадського, М. Василенко доклав зусиль для практичної реалізації цієї ідеї. Для цього було утворено спеціалізовану комісію, яку очолив В. І. Вернадський. Комісія провела 23 засідання і підготувала законопроект про утворення Української Академії наук та проект її статуту. Пояснювальна записка до цього законопроекту була підписана міністром М. П. Василенком і надіслана гетьманові. 14 листопада 1918 р. гетьман підписав «Закон Української Держави про заснування Української Академії наук у м. Києві». Законом було ухвалено Статут і структуру УАН, а гетьман П. Скоропадський своїм наказом призначив перших 12 дійсних членів. 27 листопада того ж року відбулося перше установче Спільне зібрання, яке обрало В. І. Вернадського першим головою – президентом Академії. Від цієї дати й веде свій початок Академія.

У 1921 р. УАН була перейменована на Всеукраїнську академію наук (ВУАН). М. П. Василенка обрано другим президентом Академії. Він енергійно взявся за справу. Було вжито заходів для поліпшення матеріального становища Академії, вона поповнилася новими членами, розширилася академічна видавнича діяльність тощо.

З самого початку Академію було визнано найвищою науковою державною установою України. Вона мала займатися не тільки гуманітарними, а й точними науками. Передбачалися не тільки адміністративні, а й певною мірою самоврядні методи управління академічною наукою.

Вже першим Статутом закріплювалася структура Академії у складі трьох відділів: а) історично-філологічного; б) фізико-математичного; в) соціальних наук з класами юридичних та економічних наук.

У подальшому ця структура піддавалася відповідній трансформації. При цьому на правознавчу її частину помітний вплив справляв М. П. Василенко до своїх останніх днів (1935 р.).

Базовою науковою академічною одиницею у цей період стала кафедра. Під її егідою могли створюватися постійні комісії. Розподіл кафедр у класі юридичних наук Відділу соціальних наук мав у своїй основі структуру юридичних факультетів університетів, дещо модернізовану відповідно до тих завдань, що ставилися перед Академією. Упродовж 1918–1927 рр. поступово було замінено сім із передбачених Статутом дев'яти кафедр: філософії права (О. М. Гіляров, 1922), порівняльної історії права (Ф. В. Тарановський, 1918), історії західноноруського та українського права (М. П. Василенко, 1920), українського звичаєвого (народного) права (О. І. Левицький, 1918; О. О. Малиновський, 1925); державного, адміністративного й міжнародного права (Б. О. Кістяківський, 1919; В. Е. Грабар, 1926), цивільного права і цивільної політики (О. М. Гуляєв, 1923; В. М. Гордон, 1925; С. С. Дністрянський, 1927). Вакантними залишилися кафедри слов'янського законодавства, церковного права, кримінології.

Вибори на кафедрах проходили в Академії до 1929 р., коли їх замінили виборами «за циклами наук». Тоді академіками за циклом «філософія, соціологія, право» стали С. Ю. Семковський, М. О. Скрипник і В. О. Юринець, наукові інтереси яких лежали переважно в царині філософії та історії партії. У 1930 р. на додатково виділену вакансію по цьому циклу був обраний академіком М. І. Палієнко. Водночас у 1929 р. академіком став М. Є. Слабченко – талановитий і різнобічний вчений, який більшість своїх наукових досліджень провадив на межі історії, економіки і права.

Згодом від циклової системи відмовилися, і вибори стали проводитися за спеціальностями, що приблизно відповідали певним галузям науки. У травні 1934 р. членом-кореспондентом ВУАН зі спеціальності «радянське будівництво і право» обрали О. П. Дзеніса. Статутом АН УРСР 1936 р. було закріплено, що вибори дійсних членів і членів-кореспондентів Академії відбуваються відповідно до вакансій, які відкриваються із зазначенням певної наукової спеціалізації. У 1939 р. за спеціалізацією «суспільні науки» членом-кореспондентом АН УРСР був обраний С. В. Юшков.

Проте в історії української юридичної науки найбільший слід залишили не стільки індивідуальні творчі досягнення дійсних членів і членів-кореспондентів УАН (ВУАН), скільки колективний доробок її правничих комісій. Кожна з цих установ являла собою унікальне явище: всього 2–3 штатні працівники, включаючи голову комісії, та близько десяти ентузіастів.

В юридичному класі УАН було дві комісії, безпосередньо передбачених Статутом 1918 р., – «Комісія для вивчення історії західноноруського та українського права» і «Комісія для вивчення звичаєвого права України». В лютому 1919 р. до них долучилася Правничо-термінологічна комісія, створена з метою видання ґрунтовного академічного словника правничої термінології. А 1927 р. була створена Комісія для вивчення радянського права, організатором і керівником якої став професор А. Е. Кристер.

Основою академічних правничих досліджень були концепції народоправства, демократизації і гуманізації державно-правових інститутів, що підтримувалися і розвивалися у вітчизняній юридичній думці ще з ХІХ ст. З другого боку, правознавці Академії взяли на озброєння ідеологію українського національного руху. В юридичній площині це означало передусім визнання самобутності української держави і права, пріоритетність досліджень їхньої історії, а також проблем звичаєвого права і української правничої термінології¹.

З інших кафедр Академії виділялася кафедра історії західноруського і українського права (з липня 1920 р. її посідав М. П. Василенко) і однойменної комісії, заснованої 27 січня 1919 р. при Соціально-економічному відділі за ініціативою академіка Ф. В. Тарановського, який її очолював. До першого складу цієї Комісії також входили академіки Д. І. Багалій, О. І. Левицький, Б. О. Кістяківський та А. Ю. Кримський, професор С. К. Гогель, відомі архівісти В. Л. Модзалевський, І. М. Каманін (керівничий над працями Комісії) та В. І. Новицький (секретар Комісії). З липня 1919 р. Комісія фактично перестала засідати, а з 1 травня 1920 р. офіційно припинила діяльність. З липня 1920 р. Комісію очолив новообраний академік, знавець української старовини з вищою історичною та юридичною освітою М. П. Василенко². Завдяки його зусиллям з 8 січня 1921 р. відновилися регулярні її засідання, які продовжувалися до 17 травня 1933 р.

До другого складу Комісії входили академіки О. О. Малиновський і М. Є. Слабченко, члени-кореспонденти ВУАН М. О. Максимейко та В. І. Щербина, а також наукові співробітники С. М. Іваницький-Василенко, Л. О. Окіншевич, І. Ю. Черкаський, І. М. Балінський, С. Г. Борисенко, Г. Л. Попов, О. С. Добров, В. І. Новицький, М. Ф. Тищенко, В. О. Романовський, В. О. Барвінський, В. Д. Отамановський, В. Т. Гришко та ін.

М. П. Василенко був водночас головою Комісії. У вересні 1923 р. – листопаді 1924 р. під час його перебування під вартою у зв'язку зі сфальсифікованим звинуваченням у належності до антирадянської організації «Київський обласний центр дій» на засіданнях Комісії головував І. Ю. Черкаський. Секретарями у другому складі Комісії були С. М. Іваницький-Василенко (1920–1922), Л. О. Окіншевич (1922–1930), В. Т. Гришко (1930–1934). До 1922 р. всі співробітники Комісії перебували на оплачуваних штатних посадах, а після того у штаті залишилися лише С. М. Іваницький-Василенко та Л. О. Окіншевич і з 1930 р. – В. Т. Гришко.

Офіційним органом Комісії було продовжуване видання «Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права», яке виходило у 1925–1930 рр. Усього побачили світ сім випусків праць (1–6, 8). Тираж сьомого випуску було знищено з ідеологічних міркувань. Крім того, Комісія підготувала й видала «Матеріали до історії українського права» (1 том) за редакцією М. П. Василенка, низку праць, опублікованих у продовжуваному виданні «Записки Соціально-економічного відділу ВУАН», академічному науковому журналі «Україна», в деяких інших академічних (здебільшого ювілейних) збірниках, а також у фахових юридичних журналах «Вісник радянської юстиції» і «Червоне право».

Основним напрямом наукової діяльності першого складу Комісії була визначена підготовка до друку першоджерел українського права (Литовського

статуту 1588 р., документів українських козацьких судів XVII–XIII ст. тощо). Другий склад Комісії, підтримуючи і вищезазначений напрям, надавав пріоритет працям аналітичного характеру.

Комісія в оновленому складі передусім поставила і розв’язала ряд принципів методологічних питань. На відміну від попередніх дослідників вона проголосила, що її цікавить право на території України не стільки в контексті розвитку загальноросійського права, скільки як таке, що має свій власний інтерес для правника, історика і соціолога. Інший методологічний підхід полягав у тому, що державно-правові інститути розглядалися скоріше із загальнонародських, ніж з класових позицій.

Загальна творча спадщина Комісії складає близько 180 праць. Серед них дослідження М. П. Василенка «Кремінський ліцей і університет св. Володимира» (1923) та «Як скасовано Литовського статута» (1926), «Конституція Пилипа Орлика» (1929); цикл статей М. О. Максимейка про Руську Правду (1926–1929); нариси М. Є. Слабченка з правових питань Запорозької Січі (1927–1929); монографія Л. О. Окіншевича «Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.» (1929–1930); монографія І. Ю. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст.» (1928); «Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні» І. М. Балінського (1926) та ін.

Навіть невеликі за обсягом розвідки містили оригінальні ідеї й підходи. Так, С. М. Іваницький-Василенко опублікував лише дві статті з питань дії магдебурзького права на Україні, але довів у них, що польські перекладачі-інтерпретатори німецького права свідомо відступали від першоджерел, підганяючи правові норми під інтереси польської шляхти³. Вже у наш час вдалося відшукати в архівах і опублікувати тексти ще двох доповідей вченого на згадану тему⁴, які тепер широко використовуються сучасними дослідниками.

Грунтовні здобутки мала Комісія у справі юридичної археографії. У першому томі «Матеріалів до історії українського права» було опубліковано відомі пам’ятки вітчизняного права «Суд і розправа в правах малоросійських», «Процес краткий приказний», «Інструкція судам Данила Апостола» та ін. В інших виданнях побачили світ деякі акти періоду Гетьманщини, матеріали з історії Києва і Чернігівщини тощо. М. П. Василенко і В. О. Романовський підготували і другий том «Матеріалів», який включав грамоти про надання магдебурзького права містам України, проте публікація цієї праці була заборонена вже на стадії друку у 1930 р. Лише нещодавно вдалося відшукати відповідні тексти і повернути їх до наукового обігу⁵.

З початку 30-х років діяльність Комісії (з 1931 р. перейменована на Комісію історії українського права) відбувалася в умовах постійного тиску владних структур, які вимагали від науковців «методологічної переорієнтації» і розгортання «критики й самокритики» своєї попередньої діяльності. Водночас публікація праць історико-юридичного характеру звелась майже нанівець. Не реалізованими залишилися задуми Комісії про видання багатотомного корпусу пам’яток українського права (пропозиція М. Є. Слабченка), курсу історії українського права (ідея О. О. Малиновського), нарисів історії дослідження українського права (незакінчена праця М. П. Василенка). Втрачено й підготовчі матеріали до видання «Словника української юридичної старовини», що збиралися під керівництвом І. Ю. Черкаського починаючи з 1925 р.

У лютому 1934 р. у зв'язку з реорганізацією ВУАН Комісія була ліквідована.

Інша, передбачена Статутом УАН, юридична установа – Комісія для вивчення звичаєвого (народного) права України (з 1931 р. – Комісія історії звичаєвого права) була заснована при академічній кафедрі звичаєвого права у грудні 1918 р., проте реально розпочала свою працю (засідання) з березня 1919 р. До першого складу Комісії увійшли О. І. Левицький (голова), Ф. В. Тарановський, Б. О. Кістяківський та М. В. Птуха. Керівником (керуючим працями) Комісії було затверджено М. М. Павлова-Сільванського. При Комісії існувала робоча група з штатних і позаштатних працівників – «секція членів-співробітників», яка мала збирати матеріали звичаєвого права, складати картотеки, покажчики тощо. Серед цих співробітників найбільшу активність виявили В. І. Греков, С. М. Іваницький-Василенко (секретар секції у березні-липіні 1920 р.), В. А. Камінський («колекціонер», помічник керівника), І. Ю. Кристаловський, М. М. Товстоліс, О. Ф. Хруцький, І. Ю. Черкаський та О. В. Шрамков. Комісія запланувала скласти бібліографічний покажчик праць з питань звичаєвого права, підготувати програму дослідження архівних матеріалів з цих питань і нагромадити максимально можливу кількість таких матеріалів.

З серпня 1920 р. унаслідок польської окупації та інших несприятливих обставин діяльність Комісії практично припинилася. Відновити її вдалося професору В. І. Синайському, призначеному в січні 1921 р. керівником Комісії. Перше засідання нового складу Комісії (вже без поділу на повноправних членів і членів-співробітників) відбулося 8 лютого 1921 р. З травня 1921 р. помічником керівника Комісії став професор А. Е. Кристер, який після смерті О. І. Левицького і від'їзду В. І. Синайського за кордон з жовтня 1922 р. на правах керівника фактично очолював Комісію. Найближчими його співробітниками були Р. А. Безпалов, О. С. Добров, Є. М. Єзерський, В. П. Завітневич, В. А. Камінський (секретар Комісії), В. С. Назимов (єдиний, крім керівника, штатний працівник Комісії), М. М. Товстоліс та Б. О. Язловський. Комісія розбилася на три підкомісії, які відповідно займалися складанням бібліографічного покажчика літератури; збиранням та дослідженням матеріалів звичаєвого права на Київщині та Полтавщині; «виучуванням норм сучасного народного права в нарсудах Києва». Особлива увага приділялася спадковому і земельному праву, а з 1925 р. почали досліджувати й «торговельно-звичаєві» норми. Актуальність цих досліджень обумовлювалась прямими відсилками у чинному законодавстві (зокрема у Земельному кодексі УСРР 1922 р.) до місцевих звичаїв.

Упродовж 1922–1926 рр. завдання першого етапу діяльності Комісії в основному були виконані. У 1925 р. Комісія опублікувала «Програми для збирання відомостей до звичаєвого права України» та великий покажчик відповідної літератури. Згодом книга була удостоєна премії ВУАН. На основі опублікованої програми передбачалося розгорнути у всеукраїнському масштабі систематичне збирання відомостей щодо звичаєвого права силами місцевих вчителів, народних суддів тощо. Крім того, в 1925–1928 рр. було опубліковано два випуски теоретичних праць Комісії.

Після обрання академіком на кафедру звичаєвого (народного) права України О. О. Малиновського він став головою Комісії, а за А. Е. Кристером залишилася посада керівничого над працями Комісії. Всі старі члени Комісії на чолі з А. Е. Кристером у травні 1926 р. виокремилися у секцію цивільного (приватно-

го) права, зберігаючи в основному попередній напрям роботи. Водночас утворилась секція публічного права на чолі з О. О. Малиновським, до якої увійшли С. Г. Борисенко (штатний співробітник), В. В. Воблій, Я. М. Рожківський, Є. В. Саченко-Сақун, М. Г. Сікорський, О. М. Чечот, В. Т. Яновський та ін.

Якщо раніше Комісія вивчала переважно теоретичні питання звичаєвого права, конкретні випадки його застосування в минулому та в сучасних цивільно-правових, сімейних і земельних відносинах, то тепер звичаєве право стало розглядатися у тісному зв'язку і з нормами місцевого самоуправління, і з певними аспектами боротьби зі злочинністю.

Однією з теоретичних основ діяльності новоствореної секції стала цікава, хоча й доволі суперечлива концепція «революційного радянського звичаєвого права», висунута О. О. Малиновським. Учений вважав, що після революції з'явилися нові правові звичаї та традиції, породжені практичною діяльністю товариських судів, органів місцевого самоврядування тощо. Такий підхід ґрунтувався на занадто розширеному трактуванні звичаєвого права, але він певною мірою сприяв наближенню юридичної науки до життя. Напрацювання секції публічного права увійшли у третій випуск праць Комісії, що вийшов друком за редакцією О. О. Малиновського 1928 р.

Секція цивільного права продовжувала працю над бібліографічним покажчиком, який, зокрема, планувалося поповнити літературою слов'янських країн, вивчала вплив звичаєвого права на Руську Правду, Литовський статут та інші джерела права України. У 1926 р. розпочалися комплексні дослідження юридичної природи селянського двору і правових відносин, з ним пов'язаних. У лютому 1929 р. у цій секції виділилась окрема підсекція по вивченню дійсного земельного права. Спільними зусиллями готували біографічний словник дослідників звичаєвого права, а також нариси історії науки звичаєвого права.

Загальний процес реорганізації ВУАН і зміни характеру її наукової діяльності, що розпочався наприкінці 20-х років, істотно відбився і на праці Комісії. У тематиці її досліджень чільне місце стало займати вивчення колгоспного ладу під кутом зору перетворення та відмирання звичаєвого права в ході колективізації, аналіз практики діяльності товариських судів на фабриках і заводах та інші аналогічні проблеми. Трохи пізніше на перше місце було поставлено «вивчення методології дослідження звичаєвого права на основі марксистсько-ленінського методу». Закінчити, а тим більше надрукувати якісь серйозні дослідження з цих проблем співробітникам Комісії, однак, не вдалося. До того ж у 1930 р. був знищений у видавництві черговий четвертий випуск праць Комісії.

Репресії, масові чистки призвели до істотного зменшення чисельності співробітників Комісії. У цих умовах у вересні 1930 р. був ліквідований колишній розподіл Комісії на дві секції. На останньому етапі своєї діяльності протягом січня-травня 1931 р. Комісія провела ще 16 засідань, а надалі засідання Комісії майже не проводилися. До тематичного плану на 1932 р. Комісія включила вивчення питань звичаєвого права в творчості К. Маркса, Ф. Енгельса та Г. В. Плеханова; критичний розбір праць П. П. Чубинського, П. С. Єфименка, О. Ф. Кістяківського; самокритику попередньої наукової продукції Комісії; аналіз змін правових стосунків на селі в реконструктивний період. На початку 1932 р. пішов з життя О. О. Малиновський, приблизно через рік до «саботажників та шкідників» був зарахований А. Е. Кристер. Останнє відоме свідчення

діяльності Комісії – це її спільне з Комісією історії українського права засідання 17 травня 1933 р. по обговоренню доповіді І. Ю. Черкаського «Родинні стосунки докласового суспільства на терені України». В лютому 1934 р. Комісія у зв'язку з реорганізацією ВУАН була ліквідована. Згодом її провідні співробітники, як і Комісія загалом, були звинувачені в антирадянській діяльності та науковій безплідності.

Творчий доробок Комісії складають насамперед згадані програми для збирання звичаєвого права і дослідження, опубліковані у трьох випусках офіційного органу Комісії – «Праці Комісії для виучування звичаєвого права України». Серед останніх найбільший інтерес викликають монографії та розвідки А. Е. Кристера «Три ступені правоутворення», В. А. Камінського «Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні», Б. О. Язловського «Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом», Є. М. Єзерського «Вплив звичаю на судову практику», О. С. Доброва «Правоутворення без законодавця. Частина перша. Звичаєве право», О. О. Малиновського «Революційне радянське звичаєве право», С. Г. Борисенка «Звичаєве право Литовсько-руської держави початку XVI ст.». Крім того, ряд досліджень було опубліковано в інших академічних виданнях та фахових юридичних журналах. Загалом члени Комісії підготували близько 150 наукових праць.

У цих публікаціях доволі виразно було відображено творчі позиції Комісії, які, на нашу думку, є цілком актуальними і для нинішньої доби, характерною рисою якої є відродження інтересу до правового звичаю як джерела чинного права. Так, усупереч безроздільно панівній донедавна тези про втрату звичаєвим правом свого значення А. Е. Кристер зазначав: «Закон завсіди залишає місце для впливання звичаєвого права, бо хоч формальні переваги закону новітня наука про законодавчу політику та техніку і добре витолковує, та оскільки-ж певно встановлено й те, що творча сила в законодавстві багата слабша, як порівняти її до сили звичаєвого права. Мало не завсіди законодавець черпає матеріал з вічно свіжого струмочка звичаєвого права»⁶. Дослідники формували свої визначення правового звичаю і його характерних ознак, а також збрали чимало конкретного матеріалу щодо застосування звичаєвого права в різні історичні періоди.

Звичаєве право пропонувалося збирати і вивчати як для практичного застосування судами та іншими органами влади, так і для перевірки істинності багатьох теоретичних положень. Чимало уваги приділялося технології збирання звичаєвого права, зокрема тому, які саме джерела використовувати. Пріоритет пропонувалося надавати безпосереднім спостереженням за застосуванням звичаєвого права, а не відомостям з судових вироків чи наукових трактатів.

Безперечним здобутком Комісії був критичний аналіз попередніх наукових поглядів на проблему звичаєвого права. Так, у згаданих працях О. С. Доброва і Б. О. Язловського послідовно розглядалися відповідні наукові позиції римських юристів, середньовічних правників (глосаторів, постглосаторів, каноністів), представників історичної школи та її критиків, правознавців кінця XIX – початку XX ст.

Даючи загальну оцінку працям Комісії звичаєвого права, слід зазначити, що вони містять надзвичайно цікавий для юристів фактичний матеріал історико-етнографічного характеру. Дуже корисними в практичному відношенні є

програми досліджень, бібліографічні покажчики, історіографічні огляди. Що ж стосується базових теоретичних конструкцій про характер і значення звичаєвого права, а відповідно і загальної спрямованості робіт Комісії, то вони значною мірою сприйняли всі позитиви і недоліки, притаманні тогочасним теоріям звичаєвого права. Зокрема, дуже співзвучними з сучасними поглядами є ідеї про правовий звичай як незалежне від держави джерело права⁷.

Третя з академічних правничих установ – Комісія для вивчення радянського права (з 1930 р. – Комісія радянського права і будівництва), розпочала свою діяльність наприкінці 1927 р., коли «стара Академія» вже стояла на порозі свого знищення. До першого складу Комісії увійшли позаштатні співробітники А. Е. Кристер (голова), В. В. Карпеко, М. І. Мітіліно, М. М. Товстоліс, Б. О. Язловський (секретар), О. С. Добров та штатний співробітник Є. М. Єзерський. Об'єктом досліджень Комісії мало стати «радянське цивільне право у широкому його розумінні» (тобто включаючи торговельне, промислове, трудове і земельне право). Згодом завдання Комісії розширилися, перший склад Комісії реорганізувався у секцію цивільного права, а, крім того, упродовж 1928 р. утворилися секція кримінального (О. О. Малиновський, М. М. Паше-Озерський, М. О. Чельцов-Бебутов, С. Г. Борисенко та ін.); секція земельного права (А. Е. Кристер, М. М. Гершонов, В. П. Завітневич та ін.); секція адміністративного права (О. М. Бутовський, М. М. Товстоліс, В. М. Завадський та ін.).

Основним напрямом наукової діяльності Комісії було визначено вивчення чинного радянського права, відповідну бібліографічну працю, участь у законотворчих роботах, консультування державних установ. Об'єднуючи сили науковців і юристів-практиків, Комісія взяла участь в опрацюванні ряду найважливіших кодифікаційних проєктів (цивільного, цивільного процесуального, земельного та ін. кодексів), стала центром їх наукового обговорення.

На початку 1930-х рр. відбулася різка зміна основних напрямів діяльності Комісії, зумовлена припиненням кодифікаційних робіт в умовах згорання нової економічної, формування адміністративно-командної системи. Центральне місце посіли питання радянського будівництва: нове районування, діяльність органів влади у районах суцільної колективізації, організація сільських рад тощо. При Комісії відповідно до постанови листопадової 1930 р. сесії ВУАН з метою зближення фундаментальної науки з практикою радянського будівництва було засновано Кабінет радянського будівництва, який мав стати центром відповідної теоретичної і методичної роботи. У ньому планувалося зосереджувати законодавчі і бібліографічні матеріали, аналізи судової практики тощо. Реальна робота Кабінету розпочалась під керівництвом А. Е. Кристера з травня 1931 р. після отримання відповідних асигнувань.

З 1930 р. формальним науковим лідером Комісії став новообраний академік М. І. Палієнко. Обов'язки керівника Комісії у 1930–1932 рр. послідовно виконували А. Е. Кристер, М. М. Лозинський, Г. М. Розенблат. Склад Комісії істотно скоротився і оновився, ряд її досвідчених працівників було репресовано або звільнено з роботи. Їм на зміну прийшли люди з новим світоглядом, у т. ч. три члени комуністичної партії. Вже в 1931 р. не стало колишнього поділу на секції, склад Комісії налічував всього сім науковців (М. І. Палієнко, А. Е. Кристер, І. М. Сіак, Р. М. Бабун, М. М. Лозинський, Г. М. Розенблат, Б. Й. Лехтман), які номінально поділялися на сектор радянського будівництва

(очолював І. М. Сіяк) і сектор радянського права (очолював Р. М. Бабун). Приблизно з середини 1931 р. у Комісії почався процес «методологічного переозброєння». У планах на 1932 р. чільне місце посіли правові проблеми класової боротьби, протидії бюрократизму та шкідництву, критики «концепції держави українського націоналізму». Планувалося й опрацювання проблем теорії законодавства, судоустрою, цивільного і трудового права, але лише в світлі соціалістичної реконструкції, планового господарства тощо. Суто юридичний характер мала лише тема досліджень М. І. Палієнка «Право громадянства в СРСР і за кордоном». У квітні 1932 р. через переїзд до Харкова і загальну переобтяженість працею Комісію залишив Р. М. Бабун, інші члени Комісії по кілька місяців проводили у різних відрядженнях, а тому обсяг наукової продукції помітно зменшився. Поряд з тим у червні 1932 р. було ухвалено заснувати в Комісії секцію міжнародного права на чолі з М. М. Лозинським.

Незважаючи на певне привілейоване становище Комісії серед інших академічних юридичних установ, у лютому 1934 р. вона теж була ліквідована. Її працівники разом з окремими колишніми співробітниками двох інших правничих Комісій увійшли до складу реорганізованого Кабінету радянського будівництва і права при Президії ВУАН. Формального керівника в установі вже не було, а вченим секретарем було призначено Й. Б. Лехтмана. Офіційним завданням Кабінету ставилося «опрацювати питання радянського будівництва в їх теоретичному зв'язку з основним завданням підсилення органів пролетарської диктатури, а також вивчення проблем державного апарату в зв'язку з боротьбою з бюрократизмом». У новому статусі Кабінет проіснував лише кілька місяців. Його було ліквідовано постановою Президія ВУАН від 19 жовтня 1934 р., згодом затвердженою грудневою 1934 р. сесією Ради ВУАН. Завершили розгром Комісії репресії проти ряду її колишніх співробітників.

Офіційним органом Комісії було продовжуване видання «Наукові досліді та розвідки Комісії радянського права», перший випуск якого присвячений проблемам адміністративного права, вийшов з друку в 1929 р. за редакцією А. Е. Кристера. Підготовлений у 1930 р. другий випуск не було опубліковано з ідеологічних мотивів. Крім того, члени Комісії підготували низку бібліографічних оглядів, опублікованих в академічному науковому журналі «Україна» і ряд наукових статей та інших публікацій у фахових юридичних журналах «Вісник радянської юстиції» і «Червоне право». Серед останніх найбільший інтерес викликають статті А. Е. Кристера, М. І. Мітіліно та Б. О. Язловського про проект господарчого кодексу, М. М. Гершонова про зміни в земельному законодавстві, М. М. Паше-Озерського та М. О. Чельцова-Бебутова в галузі кримінального права. До доробку Комісії можна віднести також монографію О. О. Малиновського «Радянські поправчо-трудова установи порівнюючи з буржуазними тюрмами» (К., 1928), а також окремі інші праці академіка в галузях кримінального права, кримінології і виправно-трудового права⁸.

У травні 1934 р. членом-кореспондентом ВУАН за спеціальністю «радянське будівництво і право» став О. П. Дзеніс. Але це не позначилося на стані відповідних досліджень, оскільки більшість наукових праць вченого присвячувалися загальнополітичним питанням і проблемам партійного будівництва, мало скоріше публіцистичний, ніж науковий характер.

Окремої уваги заслуговує Правничо-термінологічна комісія, яка була створена в березні 1919 р. у складі Соціально-економічного відділу. Згодом улітку 1919 р. вона стала окремою секцією Правописно-термінологічної комісії Історико-філологічного відділу УАН, а з початку 1920-х рр. – правничим відділом Інституту української наукової мови, який також входив до структури Історико-філологічного відділу. З січня 1926 р. Комісія знову перебувала разом з усіма юридичними установами у складі Соціально-економічного відділу. На початку 1930 р. згідно з рішенням березневої сесії Ради ВУАН Комісія була передана до Інституту Української наукової мови, де була створена правничка секція на чолі з П. М. Галаганом (згодом завідувачем секретаріату ВУАН). Проте невдовзі П. М. Галаган був звільнений за наслідками чистки апарату з Академії і Комісія першою з усіх юридичних установ ВУАН припинила діяльність.

На чолі Комісії стояли О. І. Левицький (з березня 1921 р.), О. І. Радченко (з початку 1921 р.), В. О. Крижанівський (з серпня 1922 р.) та І. Ю. Черкаський (з листопада 1923 р.). Саме під керівництвом останнього Комісія, кістяк якої на той час складали Г. О. Вовкушівський, В. І. Войткевич-Павлович, В. О. Крижанівський, А. Л. Дроб'язко, активізувала свою працю і видала в серпні 1926 р. «Російсько-український словник правничої мови» обсягом понад 67 000 слів. Терміни для словника переважно були відібрані з живої народної мови, пам'яток стародавнього українського законодавства та активих книг українських судових установ XIV–XVIII ст. І хоча словник, відредагований А. Ю. Кримським, не вирішив остаточно завдання створення й унормування української правничої термінології, роль його важко переоцінити. Навіть сьогодні він є одним з найавторитетніших джерел для розв'язання юридично-термінологічних проблем. Комісія планувала друге видання словника і збрала для нього близько 15 тисяч нових термінів, але довести до кінця цю працю в умовах загального розгрому академічної гуманітарної науки не змогла.

Для повноти аналізу діяльності юридичних інституцій Академії слід зауважити, що у її системі були і такі організаційні структури, що прямо не ставили дослідницьких завдань, проте мали певний вплив на розвиток академічної науки. Так, з березня 1921 р. під час масового скорочення кадрів при Академії було засновано з ініціативи В. І. Синайського Правниче товариство, метою якого було об'єднання зусиль науковців і практиків, що цікавилися теорією. Статут товариства було затверджено Спільним зібранням УАН 11 квітня 1921 р. На засіданнях товариства зачитувалися й обговорювалися доповіді з актуальних питань юридичної науки (в середньому 6–8 на рік).

Особливо інтенсивно воно працювало в часи широких кодифікаційних робіт, коли збігалися інтереси і науковців, і практиків. Кількість членів товариства поступово збільшувалася: від 35 осіб на рік заснування до 67 осіб на кінець 20-х років. Посаду голови товариства послідовно займали О. І. Левицький, М. П. Василенко (від смерті О. І. Левицького до 1926 р.), О. О. Малиновський; заступника голови – В. І. Синайський та А. Е. Кристер (з 1922 р.); товариша голови – О. С. Грушевський та О. М. Гуляєв (у 1923 р.). Ученим секретарем весь час був Б. О. Язловський. Почесним членом товариства був обраний відомий швейцарський цивіліст Євген Губер. Припинило свою діяльність Правниче товариство при ВУАН на початку 30-х років.

У серпні 1921 р. серед інших семінарів, що створювалися в Академії, був заснований також з ініціативи В. І. Синайського «семинар для вивчення цивільного і звичаєвого права». Його метою було дати молодим правникам ґрунтовну підготовку з найважливішої на той час галузі – цивільного права (згадка про звичаєве право доволі швидко зникла з назви семінару). Керівником семінару був В. І. Синайський, допомагав йому А. Е. Кристер, котрий після від'їзду першого за кордон очолив семінар. Усього за всі роки підготовку в семінарі отримали близько 20 науковців (П. К. Бонташ, Р. А. Безпалов, В. К. Дроніков, М. М. Товстоліс, В. С. Назимов, Б. О. Язловський та ін.). Тематика його занять включала як методологічні питання, так і суто конкретні теми. Так, у 1929 р. слухачі опрацьовували питання про суть облігаційних стосунків, про сторони договору, про сторони і предмет зобов'язань тощо. Питання про недоцільність існування семінарів у системі Академії ставилося неодноразово. Однак вони продовжували існувати, періодично то згортаючи, то розгортаючи свою діяльність. Цивілістичний семінар в Академії остаточно припинив свою роботу зі звільненням з Академії А. Е. Кристера.

На закінчення огляду основних здобутків правознавців ВУАН слід сказати кілька слів про індивідуальну працю академіків, яких ми не згадували у зв'язку з діяльністю відповідних правничих комісій⁹.

Кафедру філософії права посідав київський професор-філософ О. М. Гіляров, але його особисті наукові інтереси не збігаються з профілем кафедри. Тому власне юридичних праць він не залишив, проте опублікував низку ґрунтовних монографічних досліджень з історії матеріалізму і діалектики, які й сьогодні викликають чималий інтерес.

На кафедру порівняльної історії права було обрано Ф. В. Тарановського. У роки громадянської війни він емігрував за кордон, але перед тим передав Академії велику працю, яка була поділена на частини і протягом 1926–1927 рр. надрукована в «Записках соціально-економічного відділу ВУАН» у вигляді чотирьох розвідок з догматики державного права Речі Посполитої.

Фатально не щастило кафедрі цивільного права. Обраний 1923 р. фахівець з римського та цивільного права, професор Дерптського, Київського і Московського університетів, відомий до революції судовий діяч О. М. Гуляев уже через кілька місяців раптово захворів і помер, не здійснивши жодного зі своїх задуманих планів. 1925 р. на цю ж кафедру був обраний інший відомий цивіліст, автор понад 100 наукових праць завідувача науково-дослідної кафедри «Проблеми сучасного права» В. М. Гордон. Він теж встиг хіба що намітити перші кроки в ранзі академіка, у січні 1926 р. смерть обірвала його діяльність. Потім на цю кафедру був обраний підданий Польщі (уродженець Тернополя) професор Українського вільного університету в Празі С. С. Дністрянський – автор фундаментальних праць з питань загальної теорії права, цивільного права і державного права. Вчений мріяв про переїзд до Києва, але спочатку не зміг оформити закордонного паспорта, а потім на заваді стали репресії проти науковців, які розгорнулися в Україні. В «Записках соціально-економічного відділу» 1927 р. було опубліковано його єдину працю в академічному виданні – «Соціальні форми права».

Подібна ситуація склалася з В. Є. Грабарем – правознавцем-міжнародником, професором Московського університету, автором понад 130 наукових

праць. Українські можновладці протягом кількох років відмовлялися затвердити його штатним академіком без переїзду до Києва. Тому в «Записках соціально-економічного відділу» побачила світ лише одна праця вченого – «Питання державного і міжнародного права в Коментарях Джона Мера до сентенцій Петра Ломбарда» (1927).

Слід також згадати Б. О. Кістяківського, який протягом місяця посідав кафедру державного, адміністративного і міжнародного права. Так, у січні 1919 р. позаштатним академіком на кафедрі державного, адміністративного і міжнародного права було обрано Б. О. Кістяківського, але вже через місяць він віддав перевагу штатній посаді на кафедрі соціології. Академік помер 1920 р. у Катеринодарі, але, як свідчать сучасні дослідження, залишив у рукописі найважливішу, за власним визначенням, книгу свого життя «Право і наука про право», яку мала опублікувати УАН. Проте видати її не вдалося і місцеперебування її не відоме¹⁰.

Отже, найбільші успіхи були там, де працювали творчі колективи, а не окремі особистості. Винятком з цього правила став лише С. В. Юшков, обраний членом-кореспондентом АН УРСР у 1939 р., коли всі юридичні комісії вже припинили своє існування. Він ще у 20-х роках розпочав співпрацю з ВУАН, наслідком якої у 1935 р. став вихід у світ археографічного видання «Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій». А в 1939 р. під грифом Інституту історії України побачила світ його нова змістовна праця «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі». Кілька наукових статей у виданнях АН УРСР вчений опублікував і в повоєнний період.

Таким чином, юридичній науці в системі УАН і ВУАН була властива національна орієнтованість наукових пошуків. Академічні правничі дослідження здебільшого були позбавлені кон'юнктурщини, відзначалися свідомим фундаменталізмом, певною абстрагованістю від праці «на потребу дня» (принаймні до «більшовизації» ВУАН). Забезпечувалися пріоритет фундаментальних, зокрема теоретико-історичних досліджень, повага до вічних правових цінностей.

Зберігалася єдність української правничої науки, незалежно від місця проживання вчених. Академія об'єднувала не тільки науковців, які жили в Радянській Україні, а й дослідників з української діаспори в Росії, Польщі, Чехословаччині та інших країнах. В академічних виданнях послідовно рецензувалися основні праці зарубіжної правничої україністики.

Заслужують на увагу раціональні організаційні форми поєднання праці штатних і позаштатних працівників, залучення до академічних досліджень викладачів вузів і юристів-практиків. На тлі сучасного захоплення колективними монографіями в досліджуваній період перевага віддавалася одноособовим виданням.

1. Докладніше див.: *Усенко І. Б.* До питання про генезу українського виміру юридичної науки // Антологія української юридичної думки. Т. 10: Юридична наука незалежної України. Київ: Видав. Дім «Юридична книга», 2005. С. 188–202. 2. Творчість вченого найповніше висвітлена у виданні: *Василенко М. П.* Вибрані твори у трьох томах / Упорядники: І. Б. Усенко (кер. колективу), Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський; відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. К., 2006–2008. 3. *Усенко І. Б.* Сергій Михайлович Іваницький–Василенко і його дослідження джерел Магдебурзького права //

Правова держава. Вип. 12. Київ, 2001. С. 113–140. **4.** Див.: *Іваницький-Василенко С. М.* Джерела Магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині. Історико-догматичне вивчення джерел Магдебурзького права в Західній Русі і Гетьманщині / Публікація *І. Б. Усенка* // Правова держава. Вип. 12. Київ, 2001. С. 123–140. **5.** Корпус магдебургських грамот українським містам: два проекти видань 20–40 років ХХ століття / упорядники і автори дослідження *В. І. Андрейцев, В. І. Уляновський, В. А. Короткий*. Київ: Прайм, 2000. 215 с. **6.** Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для вивчення звичаєвого права України за редакцією проф. *А. Е. Кристера*, керівничого над працями Комісії. Київ, 1925. С. III–IV. **7.** Докладніше про здобутки Комісії звичаєвого права див.: *Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст.* / за ред. *І. Б. Усенка*. Київ: Наук. думка, 2006. С. 118–142. **8.** Докладніше див.: *Бондарук Т. І.* Кримінально-правові погляди академіка Онікія Малиновського // *Правова держава*. Вип. 19. Київ, 2008. С. 33–38. **9.** Біографічні відомості про всіх українських академіків-правознавців і аналіз їх творчого доробку можна знайти в «Юридичній енциклопедії» і «Антології української юридичної думки». **10.** Див.: *Санов В. В.* Главная книга академика Б. А. Кистяковского // *Вестник РАН*. 1994. Т. 64. № 3. С. 248–252.